

XX. YÜZYIL BAŞINDA UŞAK'TA KURULAN İP FABRİKALARI

Biray ÇAKMAK*

Özet

Uşak, XIX. Yüzyıl öncesinde geleneksel bir halı üretim merkeziydi. XIX. Yüzyılda, bilhassa 1860'lı yıllardan itibaren Uşak kazasında, halı üretimi uluslararası talebe bağlı olarak sürekli arttı. Bu artış, kasaba nüfusunun önemli bir kısmının sektörde istihdam edilmesi sonucunu doğurdu. 1890'lı yıllarda artan talebi karşılamak amacıyla halı üretiminin önemli bir girdisi olan ipin inorganik enerjiyle çalışan fabrikalarda üretilmesi gündeme geldi. Nitekim XX. Yüzyıl başlarında Tiritzade Mehmet Paşa, Hamzazade Hüseyin Hüsnü, Hacı Gedikzade Hafız Mustafa, Yılcıncı Osman ve Bacakzade Ali gibi kasaba eşrafı tarafından Uşak kasabasında ip imal eden üç fabrika kuruldu. Osmanlı Devleti de sanayileşmeyi teşvik kapsamında eşrafın girişimlerini destekledi. Çeşitli vergi muafiyetleri sağladı. Kısa sürede faaliyete geçen fabrikalar üretimde köklü değişiklikler meydana getirdi. Bu köklü iktisadi değişim, üreticilerin fabrikaları tahrip etmesi ve üretime belirli bir süre ara verilmesiyle sonuçlanan 1908 yılındaki isyanın temel sebeplerinden birini teşkil etti. Bu çalışmada, fabrikaların kuruluş sebepleri, kurucuları ve kuruluş süreçleri arşiv malzemesine istinaden ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fabrikalar, Uşak, halı ipi, eşraf, değişim

Abstract

Uşak Yarn Factories, Established in the early Twentieth Century

Uşak district was a traditional center of carpet weaving before the nineteenth century. Carpet production increased gradually during nineteenth century, especially after 1860's, depending on international demand. This increase caused the employment of an important part of Uşak population in the sector. The increased carpet production brought about manufacturing yarn that was an important input of carpet production in factories using inorganic energy to meet the demand in 1890's. Indeed, three yarn factories were established by Uşak notables such as Tiritzade Mehmed Paşa, Hamzazade Hüseyin Hüsnü, Hacı Gedikzade Hafız Mustafa, Yılcıncı Osman ve Bacakzade Ali at the beginning of early twentieth century. Ottoman central government also supported notables' initiatives. It endowed tax exemptions. The factories, went into production in short time, brought about radical changes in carpet production. This radical economical change constituted one of the main reasons of revolt in 1908 in which weavers of carpets destroyed the factories, and brought carpet production to a standstill. In this article, the establishment reasons, processes and founders of factories are examined in detail based on archival material.

Key Words: Factories, Uşak, carpet yarn, notables, change

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

ı-Giriş

XIX. Yüzyılda Osmanlı üretim sektörleri önemli değişiklikler yaşadı. Bir taraftan kapitalist dünya ekonomisiyle uyum sürecine giren devletin uyguladığı iktisadi politikalar, diğer taraftan teknolojik gelişmelerin etkisiyle küçülen dünyada daha da gelişen uluslararası ticaretin yarattığı talep değişimde etkili oldu. Bu bağlamda; iç ve dış dinamiklerin etkisiyle değişimin açıkça görüldüğü üretim sektörlerinden birini de halıcılık teşkil etti. Özellikle Batı Anadolu'daki geleneksel üretim merkezlerinde imal edilen halılar, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli mamul ihraç metalleri arasında yer aldı (Keyder, 1999: 273). Gördes ve Kula ile birlikte en önemli geleneksel üretim merkezlerinden biri olan Uşak'ta halıcılık sektörünün iktisadi önemi sürekli arttı (İnalçık, 1986: 52-54). Bir başka ifadeyle uluslararası talebe bağlı olarak, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru üretim hızla arttı. Halı imali kasaba ahalisinin başlıca geçim kaynağı haline geldi. Sektör, Uşak halkı için başlıca istihdam alanını teşkil etti. Nitekim XX. Yüzyıl başlarında kasaba nüfusunun yaklaşık %70'i bu sektörde istihdam edildi¹.

ıı-Fabrikaların Kuruluş Sebepleri

XIX. Yüzyıl sonlarında Osmanlı sanayi sektöründe özel teşebbüs tarafından kurulan fabrikaların sayısında görülen kısmî artışa paralel olarak², Uşak Kasabası'nda da ip ve şayak imali amacıyla yerli müteşebbislerce fabrikalar kuruldu. Fabrikaların kurucuları aynı zamanda halı tüccarı olan kasaba eşraf aileleriydi.

Yüzyılın sonlarına doğru kaza ölçeğinde, artan dış talebe bağlı olarak halı üretiminin niceliğinde yaşanan aşırı artış, eşrafı ip imaline mahsus fabrikalar kurmaya yönelten başlıca sebepti. Zira artan dış talebin karşılanmasında mevcut işgücünün üretimi yetersiz kalmaktaydı. Ayrıca elde

¹ XX. Yüzyıl başlarında yaklaşık 13000 nüfuslu Uşak kasabasında 7000 kişi sektörde istihdam imkânı bulmuştu (1324 Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 427; Tüccarzade İbrahim Hilmi, 1323: 124). Atıl iş gücü, devlet memuru vb. kesimler de dikkate alındığında halıcılığın sağladığı istihdam imkanının büyüklüğü kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

² 1870'li yıllardan sonra özel müteşebbis tarafından, Osmanlı Devleti'nin de teşvikiyle kurulan fabrikaların sayısında belirli bir artış görüldü. 1913/1915 sanayi istatistikine göre; özel girişimciler tarafından 1880 yılına kadar kurulan fabrikaların sayısı 56 iken, 1881-1890 yılları arasında 19, 1891-1900 yılları arasında 32, 1901-1915 yılları arasında 107 fabrika kuruldu (Eldem, 1994: 65; ayrıca bkz. Quataert, 2004: 1014; Quataert, 1992: 29). Charles Issawi, özel müteşebbisler tarafından kurulan fabrika sayılarındaki artışı dikkate alarak, Orta Doğu ölçeğinde 1870'li yıllardan itibaren başlattığı bu süreci "yeniden sanayileşme/re-industrialization" şeklinde adlandırmaktadır (Issawi, 1980: 472).

eğrilen iplerin niteliklerinde de bazı mahzurların farkına varıldı. Zira elde çıkırcık ve kirman ile iplerin düzgün yapılmadığı, yün ve yapağının iyi taranmadığı anlaşıldı (Atalay, 1967: 46). Bunun yanında başka faktörler de iplerin buhar ile müteharrik makinelerle imalini kolaylaştırıcı bir rol oynadı. Demiryolunun kasabaya gelişi bu faktörlerden sadece biriydi, ama önemli bir faktördü. Zira mevcut kara ulaşım sistem ve araçlarıyla; makine, âlât ve edevâtı, Avrupa'dan İzmir'e kadar deniz yoluyla getirmede yaşanan imkan ve kolaylık, 1897 yılına kadar İzmir'den Uşak'a getirmede yerini zorluk ve imkansızlığa bırakmaktaydı. Fransız sermayesiyle İzmir-Kasaba ve Temdidi Demiryolu'nun 1897 yılında Alaşehir'den Uşak'a kadar inşası bu tarihî imkânsızlığı bertaraf etti (Quataert, 1986: 480). Dolayısıyla demiryolu iktisadî modernleşmedeki olumlu işlevini kaza ölçeğinde de teyit etti. Eşraf da, bilhassa ticaret ve iltizamla³ fabrika kurmak için gerekli belirli bir sermaye birikimi sağlamıştı⁴. Tiritzade Mehmed Paşa, Hamzazade Hüseyin Hüsnü, Hacı Gedikzade Hafız Mustafa, Yılcıncıade Osman ve Bacakzade Ali, diğer tüccarlarla birlikte, halı, afyon, hububat ve palamut ticaretiyle “te'mîn-i servet ve sermâye” imkanı bulan başlıca eşraf aileleriydi ve bu ticareti, uzun yıllar İzmir'deki İngiliz ticaretevrleriyle yürütmüşlerdi. Genelde İzmir tüccarından aldıkları siparişler üzerine yaptıkları bu ticaretten elde ettikleri kazanç, her ne kadar İzmir'deki İngiliz ticaretevrleri kadar fazla olmasa da, belirli bir sermaye birikiminde bulunmalarında en önemli vasıtalarından biriydi.

Kasaba sakinlerinden Müslüman-Türk eşrafın fabrika kurma girişimleri, ayrıca kendilerinin iktisadî modernleşme ekseninde pozitif

³ Eşrafın servet edinme vasıta ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hourani 1995: 79-80; Karpat 1995: 112-114.

⁴ Bununla birlikte kasaba eşrafının mal varlığı ile servet seviyesini abartmamak gerekir. Zira Osmanlı genelinde üretim faktörlerinden sermaye yetersizliği, temel problemlerden biriydi (Toprak, 1985: 1358; Quataert, 1992: 12). Kasaba eşrafının sermaye birikimini, rakamlarla tespit etmek güç ise de, azlığına dair bazı ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Örneğin Kaza dahilinde işletilmesi önemli bir sermaye gerektiren madencilik sektöründe kasaba eşrafı genelde pasifti. Tek istisnâ örnek İbrahim Kethüdazade İzzet Ağa'ydı. Muhtemelen o da amyant taşına, tasarrufunda olan arazide bulduğu için ilgi göstermişti. 1907 yılında, Uşak Halı Ticârethanesi Şirket-i Millisi adı altında eşraf tarafından kurulmuş olan anonim şirketin sermaye miktarı da, Sark Halı Kumpanyası'nın sermayesiyle karşılaştırıldığında, oldukça cüziydi. Eşraf ayrıca fabrikalarını kurma ve genişletme aşamasında da sermaye sorunuyla karşılaşmıştı. Nitekim kurulan fabrikalardan birinin kâtibi olan Ahmet Nuri Efendi, ip ve şayak fabrikası için gerekli olan makine, âlât ve edevâtın Avrupa'dan tek partide getirilememesinin sebebini, “fabrikanın ehemmiyet ve cesâmeti ve mebâliğ-i külliye sarfına mütevakıf bulunması hasebiyle şimdiye kadar ancak ma'mûlât için icâb idecek iplikler i'mâle mahsûs âlât celb ve ikmâl edilebilüb” şeklinde açıklamaktadır (Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325).

işlevlerine de örnek teşkil etmekte ve üretimde önemli değişiklikler meydana getirecek yeni bir süreci başlattıklarına işaret etmekteydi. Daha önceki yıllarda yapılan benzeri girişimlere, işsiz kalma endişesiyle karşı çıkan ahali de, eşrafın bu girişimlerine, belgelere yansıdığı kadarıyla muhalefet göstermedi (Quataert, 1986: 480).

Eşrafın fabrika kurma girişimlerinde üretimin optimum seviyeye ulaşmasıyla yaşanan işgücü sıkıntısı yanında sair tali gerekçeler de etkili oldu. 1891 yılından itibaren İzmir’de halı ticaretine başlayan İngiliz tüccar Sykess, 1895’ten itibaren halı fiyatlarını düşük tutmaya başlamış, “halıcılığın dümenini külliyen yed-i inhisarına alarak istediği tarafa çevirmek hissiyatına meclub” olmuş, “fakat bunun için evvel emirde echize-i nesciyyeyi teşkil iden ip ve boyayı inhisar itmek lazım olduğunu” anlamıştı⁵. Bunun için birkaç kez Uşak’a da gelen İngiliz tüccar Sykess’in bu girişimleri, yani ip imalini inhisarına almaya yönelik teşebbüsleri, Uşak eşrafının fabrikalar kurmasındaki başlıca tali sebeplerden birini teşkil etti.

Aynı tarihlerde halı ipi imali için bir başka fabrika kurma girişimi de, Harbiye Nezâreti’ne bağlı Fes, Bez ve Çuka Fabrika-yı Hümayunları Nazırı Muhiddin Paşa tarafından yapılmıştı. Sektördeki daha sonraki gelişmeler açısından önem taşıyan bu fabrika için Ferik Muhiddin Paşa’ya, Aralık 1898/Receb 1316’de imtiyaz verildi. Bandırma, Beyköy’de kurulacak fabrikanın imtiyaz süresi 25 yıldır. Bandırma ve Mihalıc Kazalarında geçerli olan bu imtiyaza göre; Muhiddin Paşa, her yıl Daru’l-aceze için 30 Osmanlı lirası verecek, ilgili kazalarda daha önce inşa edilen fabrika ve tezgâhlarla imtiyaz tarihinden sonra ahali tarafından yapılıp, el ile işletilecek iplik tezgâhlarının faaliyetlerini engellemeyecekti⁶. Fabrika mamulâtı da, her türlü vergiden muaf tutulacaktı⁷. Muhiddin Paşa, bu fabrikayı 1902-1903/1320 yılında Sykes ve ortaklarına yüklü bir bedel ile kiraladı. Akabinde aynı fabrikanın yanında aba* ve şayak* fabrikası inşa etti⁸. Osmanlı Devleti de, bu

⁵ Ahenk, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

⁶ BOA. BEO. NGG. 132956, 05. 01. 1902/23 Kanunuevvel 1317; BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 12, 28. 05. 1902/15 Mayıs 1318.

⁷ “Bu misillü tezâyüd-i servet-i mülkiyye ve terakkî-i san’at-ı dâhiliyyeye hâdim mü’essesâtın teşvîk ve himâyesi menfa’ât-ı devlet muktezâsından” bulunarak şeklindeki muafiyet gerekçesi için bkz. BOA. İrade, ML. 21, 14. 07. 1903/18 R 1321, lef 4. Quataert (2004: 1031), bu fabrikanın kuruluş tarihini 1890 olarak vermektedir.

* Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş

* Kaba dokunmuş, dayanıklı bir çeşit yün kumaş

⁸ Bu fabrika için her biri 200 beygir kuvvetinde iki adet İstim makinesi ve kazanı, 100 adet aba ve şayak dokuma tezgahı, 10 adet boya kazanı başta olmak üzere toplam 237 adet makine, âlât ve edevât, ithalat gümrük vergisi verilmeksizin Avrupa’dan getirildi (BOA. İrade, Rüsumat, 1, 22. 11. 1906/5 L 1324). İrade öncesi

aba ve şayak fabrikasına, İran'dan getirilecek yıllık 300.000 kıyye yapağı için Yedikule ve Karamürsel Fabrikaları'nda olduğu gibi yerli sanayinin gelişmesini teşvik amacıyla ithalat gümrük vergisi muafiyeti bahşetti⁹.

m-Fabrikaların Kuruluş Süreçleri ve Kurucuları

Uşak Kasabası'nda fabrika kurma girişiminde bulunan ilk eşraf ailesi Yılcıncızadelerdi. Yılcıncızade Osman Efendi Sabah Mahallesi'nde, Koca mezar yanında, tapu ile tasarrufunda bulunan mirî arazide halı imalinde kullanılmak üzere yün ve yapağıyı tarayarak ip imal etmek amacıyla maden kömürü ya da odunla işleyecek, yani buhar gücüyle çalışacak makinelerin yer alacağı bir fabrika kurmak istediğini, bunun için gerekli olan izin işlemlerinin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'ndan verdiği istidaname ile istedi¹⁰.

Mevzuat gereği Kaymakamlığa ayrıca, tapu senedi suretini, belediye mühendisi (mimar) tarafından fabrikanın kurulacağı alanı ve binaların niteliğini gösteren haritayı, 10 Osmanlı Lirası ruhsatname harcının yatırıldığına dair ilmuhaberi ve fabrika inşasına izin verildiğinde Bâb-ı Âlî teshilat sandığına yatırması gereken 20 Osmanlı Lirasının ödeneceğine dair taahhütnameyi de verdi. Evrakı görüşen Kaza idare Meclisi, Yılcıncızade Osman Efendi'nin fabrika kurma talebini, "sına'î ve menâfi'-i 'umûmiyyeyi istilzâm iden asâr-ı bedi'a ve nâfi'anın asr-ı mu'âdelet-i hazret-i cenâb-ı şehriyârîde sâhe-i ârâ-yı intişâr ve vücûdu arzû-yu âlf-i cenâb-ı mülkdârî iktizâ-yı celfinden" buldu ve fabrikanın kurulacağı miri araziye öşür bedeli tahsis etti. 21. 09. 1898/9 Eylül 1314 tarihli mazbata ile de olumlu kararını Kütahya Mutasarrıflığı'na bildirdi. Kütahya Mutasarrıflığı da evrak üzerinde yaptığı inceleme ve müzakere sonucunda fabrikanın inşasını uygun buldu, 04. 10. 1898/22 Eylül 1314 tarihli Liva idare meclisi mazbatasıyla da gereği için evrakı Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdi¹¹.

ve sonrasında konuyla ilgili olarak Sadâret ile Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti arasında yapılan yazışmalara dair bkz. BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 64, 27. 01. 1906/14 Kanunusani 1321; BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 22, 31. 05. 1906/18 Mayıs 1322; BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 40, 03. 09. 1907/21 Ağustos 1323/25 R 1325.

⁹ BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 4, 20. 03. 1906/7 Mart 1322.

¹⁰ "ma'mûlât ve mesnu'ât-ı mahaliyyeden olan halı ve kilim ve seccâdeye istî'mâl olunmakda olan yün ve yapağıyı taramak ve sına'î-i dâhiliyyenin te'mîn-i revâcına hıdmet itmek ve celb idilecek makine nev-icâd olup menfa'ât-i 'umûmiyyeyi câlib olarak hiçbir kimsenin menfa'âtini tazyîk ve zarûretini ta'vîk itmemek ve ma'den kömürüyle ve ba'zen hatb ile deverân itmek üzere müte'addid taraklı" (BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 3).

¹¹ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 4.

İstanbul'a ulaşan evrak, Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti ile Defter-i Hakânî Nezâreti'nin ilgili idarelerince de incelendi. Defter-i Hâkânî Nezâreti, Senedât ve Kuyûdât İdareleri, Uşak'tan gönderilen tapu senedi sureti ve harita ile İstanbul'daki kayıtları karşılaştırdı. Neticede, Senedât İdaresi, Kaza Hasılat Defteri'ndeki kayda göre, arazinin Molla Abdullahoğlu vakfına ait olduğunu, Hacı Osmanoğlu İsmail tarafından Yılcıncıade Osman Efendi'ye ferağ edildiğini ve adına senet düzenlendiğini Kuyûd-ı Hakâniye İdaresi'ne bildirdi¹². Kuyûd-ı Hakâniye İdaresi de ilgili arazinin, mahallî evrakta miri, İstanbul'daki Kaza Hâsılat Defteri'nde Molla Abdullahoğlu vakfına ait olup, Hacı Osmanoğlu İsmail tarafından Yılcıncıade Osman Efendi'ye ferağ edilmiş görüldüğünü gerekçe göstererek, ihtilafın giderilmesi için mahallince tahkikat yapılması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Liva Evkaf Müdürlüğü'nün derkenarı, mutasarrıfın emirnamesi gereğince Uşak Kaymakamlığı tarafından Kaza Tapu Kaleminden bilgi istendi. İlgili kalem de arazinin Molla Abdullahoğlu vakfından ferağ olduğunu bildirdi. Neticede, Kaza Evkaf Vekili'nin de hazır bulunduğu Kaza İdare Meclisi ihtilafı müzakere etti ve ilgili vakfa dair vakfiye ve herhangi bir resmî kaydın, gerek Kaza Evkâf Vekâleti'nde, gerek Liva Evkâf İdaresi, Liva Defter-i Hakânî Memûriyeti, Liva Evkâf Muhasebecilikleri'nde bulunmadığı anlaşıldı¹³. Bunun üzerine Defter-i Hakânî Nezâreti, Senedât ve Kuyûdât İdareleri ile Defter-i Hakânî Nezâreti Encümeni, Uşak ve Kütahya'dan gönderilen mazbataları tekrar inceledi. İlgili arazi üzerinde Yılcıncıade Osman Efendi tarafından fabrika inşasında bir sakınca olmadığına karar verdi¹⁴ ve ilgili karar, Defter-i Hakânî Nezâreti tarafından 12. 11. 1901/30 Teşrinievvel 1317'de Bâb-ı Âlî'ye bildirildi¹⁵.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Dönemi'nde birçok alanda olduğu gibi fabrikalarda bulundurulacak buhar makineleriyle ilgili yasal mevzuatı da düzenlemişti. Bu sebeple Yılcıncıade Osman Efendi'nin kuracağı fabrikanın "Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamesi"¹⁶nin şartlarını da taşıması gerekmektedir. Bunun için mahallinde incelemeler yapıldı ve ilgili nizamnamenin 6. maddesine göre, fabrikaya konulacak kazanın basınç

¹² BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 6.

¹³ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 9.

¹⁴ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 11, lef 13, lef 14. Defter-i Hakânî Nezâreti, konuyla ilgili olarak Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti, Cihât Kalemî kayıtlarına da başvurdu, orada da vakfiye ve berat gibi evkaf kaydına rastlanmadı. Böylece Kaza hasılat defteri'nde Molla Abdullahoğlu vakfına ait görünen ilgili arazinin kaydı, miri arazi olarak tashih edildi (Aynı belge, lef 11).

¹⁵ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 15.

¹⁶ 07. 06. 1862/9 Z 1278 Tarihli "Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamedir", *Düstur*, I. Tertib, Cilt II (Cüz-ü sani), 441-445. İlgili nizamnamenin Latin harfli sadeleştirilmiş metni için de bkz. Kazgan 1999: 242-243.

kuvvetinin (derecât-ı tazyîkiyye-i hevâ'iyyesinin) 17 derece olduğu, aynı nizamnamede sayılan âlât ve edevâtın ibaret bulunduğu, fabrikanın kurulacağı arazinin meskûn mahallerin (kasabanın) 300 metre dışında olduğu, dört tarafında emakin bulunmadığı, buhar makinesinin (müvellidü'l-buhar) gaz yağı ile çalıştırılacağı, 13. madde gereğince Defter-i Hakânî Nezâreti, Ebniye Veznesi'ne ödenmesi gereken 10 Osmanlı Lirası ruhsatiye vergisinin ödendiği ve posta ilmuhaberinin 21. 09. 1898/9 Eylül 1314 tarihli mazbata ile gönderildiği, buhar kazanı için verilmesi gereken beyannamenin¹⁷ de Osman Efendi'den alındığı anlaşıldı. Tüm bu bilgiler, fabrikanın miri arazinin 2500 zira'ına inşa edileceği ve 4500 kuruş olan bedeline nispetle yıllık 3 kuruş, 15 pare öşür bedeli takdir edildiği bilgisini havi 15. 12. 1900/2 Kanunuevvel 1316 tarihli Kaza İdare Meclisi mazbatasıyla İstanbul'a bildirildi¹⁸.

Neticede tüm bu süreçler tamamlandıktan sonra Bab-ı Ali, evrakı Şûrâ-yı Devlet'e sevk etti. Konu aidiyeti sebebiyle Maliye ve Tanzimat Daireler'inde ayrı ayrı görüşüldü. Maliye Dairesi, 3 kuruş 15 pare öşür bedelini uygun buldu¹⁹. 27. 02. 1902/14 Şubat 1317'de konuyu müzakere eden Tanzimat Dairesi de Yılcıncıade Osman Efendi'ye mutasarrıf olduğu miri arazi üzerinde fabrika inşası için izin verilmesi gerektiğine karar verdi²⁰. Bu kararlar üzerine de 01. 04. 1902/19 Mart 1318 tarihinde irade-i seniyyesi çıktı²¹. İradenin tebliği üzerine de Sadrazam Said Halim Paşa, tezkireyle ilgili nezâretlere gereğini bildirdi²². Böylece inşaat iznini alan Yılcıncıade Osman Efendi, fabrikasına koyacağı buhar makinesi için de Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'nden ayrıca ruhsatname aldı.

Müteakiben de, Avrupa'dan getireceği makine, âlât ve edevâtın ithalat gümrük vergisinden “emsâli vechle” muaf tutulması için, 04. 03.

¹⁷ Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'nin 12. 05. 1900/29 Nisan 1316 tarihli tahrirâtı gereğince Yılcıncıade Osman Efendi tarafından verilen 13. 12. 1900/30 Teşrinisani 1316 tarihli beyanname için bkz. BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 8.

¹⁸ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 9. Öşür bedeli arazinin ferağ bedeli üzerinden binde 30 pare hesabıyla belirlenmekteydi. Buna göre uzunluğu 65 zira', 12 parmak, eni 38 zira', 12 parmak fabrika alanı için ferağ bedeli olan 4500 kuruşa nispetle yıllık 3 kuruş 15 pare öşür bedeli takdir edildi. Ayrıca, fabrikanın inşasının, “memleketin terakkî-i ticâreti yolunda hâyli fevâ'idi mücib olacağı” belirtilmektedir (BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 12).

¹⁹ BOA. ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319, lef 16.

²⁰ BOA. İrade, TNF. 8, 01. 04. 1902/22 Z 1319, lef 2.

²¹ BOA. İrade, TNF. 8, /01. 04. 1902/22 Z 1319, lef 4.

²² BOA. DH. MKT. 485/5, 20. 04. 1902/11 M 1320, lef 1, lef 2; Ayrıca bkz. BOA. BEO. VGG. 136720, 07. 04. 1902/25 Mart 1318.

1889/20 Şubat 1304 tarihli talimat gereğince²³ Uşak Kaymakamlığı'na bir arzuhal verdi. Kaza Kaymakamlığı'na arzuhalde birlikte, ithal edeceği makine, âlât ve edevâtın defterini de veren Yılcıncıade Osman efendi'nin isteği, Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti Heyet-i Fenniyesi, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi ve Meclis-i Vükelâ'da görüşüldü, defterde belirtilen makine, âlât ve edevâtın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasında bir sakınca olmadığı kararlaştırıldı²⁴. Merkezî idarenin nihaî karar mercii olan II. Abdülhamit'in iradesi üzerine de kendisine ithalat gümrük vergisi muafiyeti sağlandı²⁵.

Yılcıncıade Osman Efendi'nin fabrika kurmaya yönelik girişimde bulunmasından kısa bir süre sonra da, Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi, Hamzazade Ahmet Ağa, Tiritzade Mehmet Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendi, Uşak Kasabası'nın Sabah Mahallesi'nde, Bağçelerarası nam mevkide, tasarruflarında bulunan miri arazi üzerinde, “yapağı ve şayak ve ip i'mâline mahsûs” ve “buhar ile müteharrik” bir fabrika kurmak istediklerini, gerekli izin verilmesi için resmî işlemlerin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'na verdikleri istidaname ile bildirdiler²⁶. Ayrıca ruhsat ve Bâb-ı Âlî teshilat sandığı harçlarını yatırdılar, buhar kazanı için beyanname verdiler. Yılcıncıade Osman Efendi'nin ifa ettiği sair yükümlülükleri de yerine getirdiler. Neticede, istidanameyle birlikte Uşak Kaymakamlığı'na verdikleri; harita/kroki, harçların yatırıldığına dair makbuzlar ve tapu senedi suretleriyle birlikte konuyu kaza idare meclisi müzakere etti. Fabrika kurma isteklerini uygun buldu ve fabrikanın kurulacağı miri araziye, 2620 kuruşluk kıymeti üzerinden binde otuz hesabıyla 2 kuruş, 25 pare öşür bedeli takdir etti²⁷.

Kaza, Liva, Vilayet eksenli dikey hiyerarşik süreç sonunda İstanbul'a ulaşan evrak, Defter-i Hakânî Nezâreti, Kuyûdât ve Senedât İdareleri tarafından incelendi ve tapu senedi sureti ile kaza hasılat

²³ 04. 03. 1889/20 Şubat 1304 tarihli “Fabrikaların birinci de'fa te'sîsi için hâricden celb olunacak makine ve âlât ve edevât-ı sâ'irenin gümrük resminden mu'âfiyetine dâ'ir ta'lîmât”, *Düstur*, I. Tertib, VI. Cilt, Ankara 1939, 320-321.

²⁴ BOA. ŞD. 1222/41, Ticâret 3/678, 02. 10. 1905/3 Ş 1323.

²⁵ İrade-i seniyye üzerine Sadâret'ten Rüsûmât Emâneti'yle, Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'ne gereğinin bildirildiğine dair bkz. BOA. BEO. NGG. 203971, 14. 12. 1905/1 Kanunuevvel 1321.

²⁶ Bu fabrikanın kurucusunun sadece Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi olduğuna dair bkz. Tutsak, 2007: 80. Bu fabrikanın kurucusu olarak, BOA. Belgeleri'nde sürekli Hamzazade Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ismi geçmekteyse de, “halı mevâdd-ı ibtidâ'iyyesini ihzâr itmek üzere vücûda getirilen” fabrikanın diğer kurucularının Hamzazade Ahmet Ağa, Tiritzade Mehmet Paşa ve Hacı Gedikzade Hacı Hafız Mustafa Efendi olduğu anlaşılmaktadır (Ahenk, 3532, 29. 02. 1908/26 M 1326).

²⁷ BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigâr 3/764.

defterindeki kayıtların tutarlı olduğu, takdir edilen öşür bedelinin münasip olduğu anlaşıldı²⁸. Defter-i Hakânî Nezâreti Encümeni de konuyu müzakere etti ve ilgili arazinin kendilerine ait olduğu teyit edilerek fabrika kurma istekleri uygun bulundu²⁹. Evrakı inceleyen Ticâret ve Nâfi'â Nezâreti, Sına'î İdaresi ise “nizâm-nâme-i mahsûs iktizâsınca” yükümlülüklerini yerine getirdiklerini bildirdi³⁰. Evrakı, 07. 06. 1900/25 Mayıs 1316'da müzakere eden Şûrâ-yı Devlet, Tanzimat Dairesi de aynı doğrultuda karar verdi³¹. İsteklerinin Sadrazam tarafından tezkire ile Yıldız Başkitabetine arz edilmesi üzerine de 23. 08. 1900/10 Ağustos 1316'da iradesi çıktı³². İnşaat izni için resmî işlemler sürerken Hamzazade Hüseyin Hüsnü ve ortakları, kuracakları fabrika için gerekli makine, âlât ve edevâtını da Avrupa'dan getirttiler. İzmir Ecnebi Gümrüğü'nde beklettikleri ve ithalat gümrük resmini depozito olarak ödedikleri makine, âlât ve edevâtının ithalat vergisinden muaf tutulması için gerekli girişimlerde bulundular. 03. 09. 1900/21 Ağustos 1316'da da Ticâret ve Nâfi'â Nezâreti'nden fabrikalarına koyacakları buhar makinesi (kazgan, müvellidü'l-buhar) için ruhsatname aldılar³³. Akabinde de İzmir Ecnebi Gümrüğü'nde beklettikleri makine, âlât ve edevâtın fabrikaya ilk defa konulacak makine, âlât-edevât olduğuna dair Kaza'dan gönderilen tahrirat ve defter, Ticâret ve Nâfi'â Nezâreti, Hey'et-i Fenniyyesi'nde, görüşüldü, bazıları hariç diğerlerinin ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması kararlaştırıldı³⁴. Şûrâ-yı Devlet, Tanzimât Dairesi ve Meclis-i Vükelâ da

²⁸ Uşak Kazası'nca yapılan ilk öşür bedeli takdirinin, hatalı bulunduğu, daha sonra tashih edildiği anlaşılmaktadır (BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigâr 3/764, lef 7, lef 9)

²⁹ BOA. ŞD. 1576/11, Hüdavendigâr 3/764, lef 7, lef 9, lef 11.

³⁰ BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 3. Sadâret tarafından ilgili nezâretin görüşünün sorulmasına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 112515, 11. 06. 1900/29 Mayıs 1316. Ayrıca bkz. BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 37, 15. 07. 1900/2 Temmuz 1316.

³¹ BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 2.

³² BOA. İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318, lef 4. İrade-i seniyye üzerine Bâb-ı Âlî tarafından, Dâhiliye Nezâreti'ne, Ticâret ve Naf'â Nezâreti'ne ve Defter-i Hakânî Nezâreti'ne gereğinin bildirildiği hakkında da bkz. BOA. BEO. NGG. 115603, 29. 08. 1900/16 Ağustos 1316).

³³ BOA. ŞD. 1217/2, Ticâret 3/226, 13. 06. 1901/26 S 1319.

³⁴ BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 10, 16. 04. 1901/3 Nisan 1317. İrade çıkmadan önce getirilen ve ithalat gümrük vergisinden muafiyeti uygun görülen; dökme makine destgâh edevâtı, ahen çorap makinesi, tarak makinesi destgâh edevâtı, ahen makine destgâh edevâtı, kavsele ahen yapağ makinesi tarağı, dökme yapağ destgâh yatağı ve tarak edevâtının idhâlât gümrük vergisi 20904 kuruştı. Buna göre adı geçen fabrika malzemesi için nakliye ve sair masraflar hariç fabrika sahiplerinin 250.000 kuruşa yakın bir ödemede bulunduğu anlaşılmaktadır. Toplam sayının 44 olduğu dikkate alındığında da fabrika sahiplerinin önemli bir meblağ ödedikleri sonucu çıkmaktadır (BOA. İrade, Rüsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319).

Nezâret Hey'et-i Fenniyyesi'nin kararını uygun buldu. 04. 07. 1901/21 Haziran 1317'de de aynı doğrultuda irade-i seniyye çıktı³⁵.

Hamzazade Hüseyin Hüsnü ve ortakları, daha sonraki yıllarda fabrikalarını genişlettiler³⁶. İp imali yanında şayak, çuha*, kazmir*, fasone* vesaire imal etmek için 32 adet tarak, şardol, makas, ütü, halator, vargel tezgâhıyla çorap ve fanila dokumaya mahsus 20 adet makine ile âlât ve edevâtını Avrupa'dan vergi ödemeksizin ithal ettiler³⁷. Genişlettikleri fabrikaya buhar makinesi koymak için de 04. 05. 1907/21 Nisan 1323'te ruhsatname aldılar. "Başlıca emelleri, her gûne mevâdd-ı ibtidâ'îyyesi hâlis Türkiye malı olmak üzere her nev' akmîşe nesc idüb mahallî sına'nın inbisât ve terakkîsine ve bu sâyede hem menfa'ât-i zâtiyyelerini ve hem de servet-i memlekete hizmet eylemek kaziyesi" olan fabrikatörler, kısa süre içinde üretime başladılar. Üretim için temel hammaddeyi teşkil eden yünü/yapağıyı Anadolu'nun çeşitli yerlerinden ve Erzurum'dan getirttiler. "Ahâlinin Avrupa kumaşlarına olan rağbetinin kısmen olsun yerli mensûcâta meyl etmesi"ne yönelik istek ve tasavvurlarını, devrin başlıca reklam ve haber yayma-tüketme aracı olan basın yoluyla izhâr ettiler³⁸.

XX. Yüzyıl başlarında buharlı ip ve şayak fabrikası kurma girişiminde bulunan bir diğer eşraf ailesi de Bacakzadeler'di. Bacakzade Ali Rıza Efendi, daha önce yapağı taramak amacıyla Gediz Kazası'nda bir ip fabrikası açmıştı. Çeşitli sebeplerle işletemediği bu fabrikasını, Uşak Kasabası'nda, Aybey Mahallesi'nde bulunan 551 zira' miktarındaki arazisinde inşa edeceği binaya taşımak istediğini, yeni yapacağı fabrikaya buhar kazanı koyacağını arzuhalinde belirterek inşaat izninin verilmesi için gerekli işlemlerin başlatılmasını Uşak Kaymakamlığı'ndan talep etti³⁹.

³⁵ BOA. İrade, Rûsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319. İrade-i seniyye üzerine Sadâret tarafından gereği için Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'ne tezkire-i sâmiyye yazıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 126421, 08. 07. 1901/25 Haziran 1317.

³⁶ Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.

* Tüysüz, ince, sık dokunmuş yün kumaş

* Fransızca casimir: İnce, sık bir tür yün

* Fransızca façonné: Çözümlü veya atkının kumaş yüzeyi üzerinde, kendiliğinden bir desen oluşturduğu her tür kumaş

³⁷ BOA. ŞD. 1224/36, Ticâret 3/887, 08. 08. 1907/28 C 1325; BOA. İrade, Rûsumat, 11, 13. 11. 1907/7 L 1325. İrade-i seniyye üzerine Sadâret'le Rûsumât Emâneti ve Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti arasında gereği için yazışmalar yapıldığına dair de bkz. BOA. BEO. NGG. 238982, 18. 11. 1907/5 Teşrinisani 1323; BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 17, /17. 05. 1907/4 Mayıs 1323.

³⁸ Ahenk, 3497, 19. 01. 1908/15 Z 1325.

³⁹ BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 6.

Bunun üzerine Uşak Belediyesi, fabrikanın inşa edileceği alanın kasabanın 300 metre dışında bulunduğunu ve inşasında bir mahzur bulunmadığını, inşasının “vesâ’it-i ticâriye ve servet-i ‘umûmiyeye bir hıdmet olacağını”⁴⁰, tapu kalemi de arazinin Ali Efendi’nin tasarrufunda olduğunu, 5000 kuruş bedeline nispetle 3 kuruş, 30 pare öşür bedeli takdir edildiğini kaymakamlığa bildirdiler. Bacakzade Ali Efendi’nin fabrika kurma isteğini görüşen Kaza İdare Meclisi de; 07. 06. 1862/9 Z 1278 tarihli “Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamname⁴¹” gereğince fabrika binasına konulacak buhar kazanının hava basıncının 22 derece kuvvetinde olduğunu, fabrika dışında ve etrafında meskenler (emâkin ve mesâkin) bulunmadığını, Ticâret ve Nâfi’ a Nezâreti’ ne harç olarak yatırılması gereken 10 liranın Uşak Postahanesi’ne yatırılarak gönderildiğini, Belediye kalfası (mimar) tarafından fabrikanın haritasının hazırlandığını tespit etti ve “fevâ’id ve muhâsenât-ı ‘azîmeyi mûcib olacağını” da gerekçe göstererek olumlu karar verdi. Bu kararını da 01. 06. 1901/19 Mayıs 1317 tarihli mazbata ile Kütahya Mutasarrıflığı’na bildirdi⁴².

Mutasarrıflık ve Vilayetin onayıyla İstanbul’a gönderilen evrak Defter-i Hakânî Nezâreti’nin ilgili idareleri ve Nezâret Encümeni tarafından da incelendi. Olumlu karar Sadâret’e bildirildi. Konuyu görüşen Şûrâ-yı Devlet, Maliye ve Tanzimat Daireleri de öşür bedeli olarak takdir edilen 3 kuruş, 30 parenin uygun olduğunu ve sair yükümlülüklerin yerine getirildiğini tespit ederek olumlu karar verdi⁴³. 13. 05. 1902/30 Nisan 1318’de de iradesi çıktı⁴⁴. Bacakzade Ali Efendi, 05. 07. 1902/22 Haziran 1318’de de fabrikaya koyacağı buhar makinesi kazanı için Ticâret ve Nâfi’ a Nezâreti’nden ruhsatname aldı⁴⁵. Akabinde de, fabrikası için İngiltere’den getirteceği petrol gazıyla çalışacak 16 beygir kuvvetinde ve Londra’daki

⁴⁰ Belediye tarafından yapılan incelemede, buhar makinesinin az duman çıkaracağı, maden kömürü ya da gazyağı ile çalışacağı, çıkacak dumanın özel bir aletle (compresör) imha edileceği tespiti de yapılmıştı (BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 2).

⁴¹ *Düstur*, I. Tertib, Cilt II (Cüz-ü sani), Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, 441-445.

⁴² BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 6, lef 5.

⁴³ İlgili birimler arasında yapılan yazışmalara dair bkz. BOA. ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320, lef 1, lef 9, lef 7, lef 8, lef 10; BOA. İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320, lef 2.

⁴⁴ BOA. İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320, lef 4. Gereğince Sadâret tarafından ilgili nezâretlere altı gün sonra tebligât yapıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 138690, 19. 05. 1902/6 Mayıs 1318. Dâhiliye Nezâreti’nden Hüdavendigâr Vilâyeti’ne konuyla ilgili gereği için yazılan tahrirât için de bkz. BOA. DH. MKT. 514/45, 29. 05. 1902/21 S 1320, lef 1/1.

⁴⁵ BOA. ŞD. 1219/15, Ticâret- Zira’ât 3/373, 27. 09. 1902/24 C 1320.

Crossley⁴⁶ (Krosle?) Fabrikası'nda imal edilen bir adet motor, bir adet yapağı açma makinesi, iki tane kartil makinesi, iki tane garnit makinesi, fabrika için şaft ve diğer malzemenin ithalat gümrük resminden muaf tutulmasını talep etti⁴⁷. Bacakzade Ali Efendi'nin bu isteği de uygun bulundu ve 07. 10. 1902/24 Eylül 1318'de "mücebince irâde-i seniyye şeref-müte'allik buyuruldu"⁴⁸.

Hamzazade Hüseyin Hüsni Efendi ve ortakları gibi Bacakzade Ali Rıza Efendi de fabrikasını kısa süre sonra genişletti. Fabrikaya koyacağı buhar kazanı için gerekli olan ruhsatnameyi Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'nden 03. 01. 1907/21 Kanunuevvel 1322'de aldı⁴⁹. Şayak, kazmir vesaire imali için gerekli olan vargel, kartil, fibilatör, muvazene, tathirat, kurvar, porasil vb. tezgâhlarla 40 beygir kuvvetinde buhar makinesi ve kazanından oluşan 32 kalemden ibaret makine, âlât ve edevâta da yine gümrük vergisi muafiyeti sağlandı⁵⁰.

iv-Fabrikasyon Üretime Geçişin Sonuçları

Uşak'ta eşraf aileleri tarafından kurulan fabrikaların bazıları ilk yıllarda şayak ve kazmir dokudu. Bunlar için gerekli olan iplerin bir kısmını da ahaliden temin etti⁵¹. Sykess ve ortaklarının Bandırma Beyköy'de Ferik Muhiddin Paşa tarafından inşa edilen fabrikayı, 1902-1903/1320 yılında 5 yıllığına yüklü bir bedelle kiralayarak, halı ipi imalatında bulunmaları üzerine⁵² Uşak'taki fabrikalar da şayak ve kazmir üretiminden vaz geçerek, eriş ve argaç halı ipi imaline başladılar⁵³.

Özel müteşebbis tarafından kurulup işletilen bu fabrikalardaki üretimin nitelik ve niceliğini, işçilerin çalışma koşulları ve ücretlerini, işçi

⁴⁶ İngiliz Crossley marka motorlar, Brunswick markasıyla birlikte XX. Yüzyıl başlarında Konya gibi Orta Anadolu'nun iç bölgelerinde de kullanılmaktaydı (Baskıcı, 2005: 205).

⁴⁷ BOA. İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320, lef 2.

⁴⁸ BOA. İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320, lef 4. Konuyla ilgili olarak Sadâret'le Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti arasında yazışma yapıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 553, Ticâret, kayıt no: 23, 10. 07. 1902/27 Haziran 1318; BOA. BEO. NGG. 145178, 16. 12. 1902/3 Ekim 1318.

⁴⁹ BOA. İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325.

⁵⁰ BOA. İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325. Gereği için Sadâret'ten Rüsûmât Emâneti ile Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti'ne tezkire yazıldığına dair bkz. BOA. BEO. NGG. 238981, 17. 11. 1907/4 Teşrinisani 1323.

⁵¹ BOA. ŞD. 1228/8, Ticâret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327. Quataert (1990: 89), fabrikaların 1908'e kadar sadece ip imal ettiğini belirtmektedir. "We know that these mills, until 1908, made only yarn, more than a thousand kilogram per day".

⁵² Ahenk, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

⁵³ BOA. ŞD. 1228/8, Ticâret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.

sayılarını tespit etmek son derece güçtür. Oldukça dağınık muhtelif bilgiler de anlamlı bir metin tesisini mümkün kılmaktan uzaktır. Örneğin 1908'de fabrikalarda çalışarak geçimini temin (temin-i maişet) eden aile sayısının 300 olduğuna dair bilgiler vardır⁵⁴. Bununla birlikte, Uşak'ta kurulan fabrikaların üretime başlamaları, bazı tarihî kopuşları ifade etmektedir. Nitekim insanlık tarihinin büyük aşamalarından biri olan organik enerjiden inorganik enerjiye geçiş, fabrikaların kurulmasıyla kaza ölçeğinde de yaşandı. Yüzyıllardır organik enerjiyle, yani elde kirman ve çıkırık ile yün eğrilerek üretilen ipler, artık buhar gücüyle çalışan, seri ve standart üretim yapan ithal makinelerle üretilmeye başlandı, organik enerjinin yerini inorganik enerji aldı. Bunun sonucunda da, sektörde yaşanan üretim artışıyla birlikte günden güne daha fazla kişinin çalışma imkânı bulduğu ip imalinde adeta bir teknolojik işsizlik yaşandı, azımsanmayacak sayıda kişi ekonomik kayba uğradı. Bu da, sair sebeplerle birlikte kısa süre sonra, Osmanlı Devleti'nin "hareket-i gayr-i marzıyye", modern tarihçilerin "makine kırıcılığı/machine breaking", olayı bizzat gerçekleştirenlerin "tarak yağması", "tarak isyanı" olarak adlandıracakları sosyal huzursuzlukla sonuçlandı. İp üretiminde fabrikasyona geçiş, her ne kadar ihtiyaç fazlası, pazara yönelik üretime olumlu katkıda bulduysa da, iş kaybı yanında sair mahzurları da beraberinde getirdi. Kâr arzusunun etkili olduğu ve "su'istimâlât" olarak adlandırılan, fabrikasyon üretimin beraberinde getirdiği bu mahzurların başlıcaları ise, halı iplerinin imalinde yün dışında sair malzemenin (kırpıntı gibi) ve madeni yağların kullanılmasıydı. Bu ise kısa sürede halıların "nefâset, zerâfet ve metânet"inde talep düşüşünü beraberinde getirecek kalite zaafiyetleri doğurdu.

1907 yılına gelindiğinde ise sektörde fabrikasyon üretim dışında bir başka gelişme yaşandı. İzmir'deki İngiliz halı tüccarları, kârlı halı ticaretinde; ip ve boya fabrikaları kurarak artırdıkları etkinliklerini piyasayı büyük ölçüde kontrol etmeye yönelik bir girişimle devam ettirmek istediler. Halı tüccarı İngiliz J. A. Sykess'in önderlik ettiği bu girişimin somut tezahürü "The Amalgamated Oriental Carpet Manufactures Limited"ti ve sektördeki pazarlama sürecinde yeni bir aşamayı temsil ediyordu. "Serbest rekabet piyasa koşullarını" hedef alan yeni oluşum, her ne kadar dönemin İzmir ve İstanbul basınının ehl-i kalemleri tarafından "yed-i vâhid-i inhisârî" olarak ifade edildiyse de, Tanzimat öncesi Osmanlı "yed-i vâhidî"nden ziyade, kapitalizmden emperyalizme geçiş sürecindeki haricî gelişmelerden mülhemdi⁵⁵.

⁵⁴ Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

⁵⁵ XIX. Yüzyıl sonları ile bilhassa XX. Yüzyıl başlarında yaşanan tekelleşmenin emperyalizmle özdeşleştirilen iktisadî yorum ve tanımlamaları için bkz. Kemp, 1972: 22-30.

Kaynaklar

ı-Düstur

04. 03. 1889/20 Şubat 1304 tarihli “Fabrikaların birinci de’fa te’sîsi için hâricden celb olunacak makine ve âlât ve edevât-ı sâ’irenin gümrük resminden mu’âfiyetine dâ’ir ta’lîmât”, *Düstur*, I. Tertib, VI. Cilt, Ankara 1939, 320-321.

07. 06. 1862/9 Z 1278 Tarihli “Sabit Vapur Makinelerine Mahsus Nizamnamedir”, *Düstur*, I. Tertib, Cilt II (Cüz-ü sani), Matbaa-yı Amire, Dersaadet 1289, 441-445.

ıı-Gazeteler

Ahenk, 3227, 28. 02. 1907/15 M 1325.

Ahenk, 3241, 16. 03. 1907/1 S 1325.

Ahenk, 3245, 21. 03. 1907/6 S 1325.

Ahenk, 3497, 19. 01. 1908/15 Z 1325.

Ahenk, 3532, 29. 02. 1908/26 M 1326.

ııı-Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BEO. NGG. 112515, 11. 06. 1900/29 Mayıs 1316.

BEO. NGG. 115603, 29. 08. 1900/16 Ağustos 1316.

BEO. NGG. 126421, 08. 07. 1901/25 Haziran 1317.

BEO. NGG. 132956, 05. 01. 1902/23 Kanunuevvel 1317.

BEO. NGG. 138690, 19. 05. 1902/6 Mayıs 1318.

BEO. NGG. 145178, 16. 12. 1902/3 Ekim 1318.

BEO. NGG. 203971, 14. 12. 1905/1 Kanunuevvel 1321.

BEO. NGG. 238981, 17. 11. 1907/4 Teşrinisani 1323.

BEO. NGG. 238982, 18. 11. 1907/5 Teşrinisani 1323.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 10, 16. 04. 1901/3 Nisan 1317.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 12, 28. 05. 1902/15 Mayıs 1318.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 17, /17. 05. 1907/4 Mayıs 1323.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 22, 31. 05. 1906/18 Mayıs 1322.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 23, 10. 07. 1902/27 Haziran 1318.

BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 37, 15. 07. 1900/2 Temmuz 1316.

- BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 4, 20. 03. 1906/7 Mart 1322.
- BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 40, 03. 09. 1907/21 Ağustos 1323/25 R 1325.
- BEO. NGG. 553, Ticaret, kayıt no: 64, 27. 01. 1906/14 Kanunusani 1321.
- BEO. VGG. 136720, 07. 04. 1902/25 Mart 1318.
- DH. MKT. 485/5, 20. 04. 1902/11 M 1320.
- DH. MKT. 514/45, 29. 05. 1902/21 S 1320.
- İrade, ML. 21, 14. 07. 1903/18 R 1321, lef 4.
- İrade, Rüsumat, 1, 11. 07. 1902/5 R 1320.
- İrade, Rüsumat, 1, 22. 11. 1906/5 L 1324.
- İrade, Rüsumat, 11, 13. 11. 1907/7 L 1325.
- İrade, Rüsumat, 12, 13. 11. 1907/7 L 1325.
- İrade, Rüsumat, 6, 04. 07. 1901/17 Ra 1319.
- İrade, TNF. 2, 13. 05. 1902/5 S 1320.
- İrade, TNF. 7, 23. 08. 1900/27 R 1318.
- İrade, TNF. 8, 01. 04. 1902/22 Z 1319.
- ŞD. 1217/2, Ticaret 3/226, 13. 06. 1901/26 S 1319.
- ŞD. 1219/15, Ticaret- Zira'ât 3/373, 27. 09. 1902/24 C 1320.
- ŞD. 1222/41, Ticaret 3/678, 02. 10. 1905/3 Ş 1323.
- ŞD. 1224/36, Ticaret 3/887, 08. 08. 1907/28 C 1325.
- ŞD. 1228/8, Ticaret 4/233, 03. 08. 1909/16 B 1327.
- ŞD. 1576/11, Hüdavendigâr 3/764.
- ŞD. 1581/14, 29. 04. 1902/20 M 1320.
- ŞD. 1581/16, 05. 07. 1901/18 Ra 1319.

iv-Araştırma Eserleri

Atalay, B. (1967), *Türk Halıcılığı ve Uşak Halıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Baskıcı, M. M. (2005), *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara.

- Eldem, V. (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Hourani, A. (1995), "Osmanlı Reformu ve Eşraf Politikaları", *Ortadoğu'da Modernleşme*, Editörler: William R. Polk, Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 61-99.
- İnalcık, H. (1986), "The Yürüks, their Origins, Expansion and Economic Role", *Oriental Carpet and Textile Studies I*, edited by R. Pinner and W. Denny, London, 39-65.
- Issawi, C. (1980), "De-industrialization and Re-industrialization in the Middle East since 1800", *International Journal of Middle East Studies*, 12, 469-479.
- Karpat, K. H. (1995), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal yapı ve Çağdaşlaşma", *Ortadoğu'da Modernleşme*, editörler: William R. Polk, Richard L. Chambers, İnsan Yayınları, İstanbul, 101-130.
- Kazgan, H. (1999), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Vakıfbank Yayınları.
- Kemp, T. (1972), "The Marxist Theory of Imperialism", *Studies in the Theory of Imperialism*, edited by Roger Owen & Bob Sutcliffe, Longman Group Limited, London, 15-34.
- Keyder, Ç. (1999), "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayi", *Osmanlı 3, İktisat*, Editör: Güler Eren, Bilim Editörleri: Doç. Dr. Kemal Çiçek, Cem Oğuz, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 269-278.
- Quataert, D. (1986), "Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914", *Journal of Social History*, Spring, 473-489.
- Quataert, D. (1990), "The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914)", *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, The ISIS Pres, Istanbul-Washington-Paris, 85-91.
- Quataert, D. (1992), *Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire 1800-1914*, The Isis Pres, Istanbul-Strasbourg.
- Quataert, D. (2004), "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, Editörler: Halil İnalcık, Donald Quataert, Çeviren: Süphan Andıç, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 885-1051.
- Toprak, Z. (1985), "II. Meşrutiyet ve Osmanlı Sanayi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul, 1348-1358.

Tutsak, S. (2007), “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Uşak’ta Halıcılığın Makineleşme Süreci”, *Belleten*, Cilt LXXI, Sayı 260, Ankara, 65-97.

Tüccarzade İbrahim Hilmi. (1323), *Memâlik-i Osmaniye Ceyb Atlası, Devlet-i Aliye-i Osmaniyye’nin Ahvâl-i Coğrafiye ve İstatistikiyesi*, İstanbul.

Ek I: Bacakzade Ali Efendi’nin yurtdışından getirttiği ve ithalat gümrük vergisinden muaf tutulan fabrika âlât ve edevâtı

Bir ‘aded yapak açmağa mahsûs makine

İki ‘aded kartil (quartile) makinesi

İki ‘aded garnit makinesi

Fabrikaya mahsûs şaket ve sâ’ire

Petrol gazıyla müteharrik ve onaltı bârgir kuvvetinde Londra’da kâ’in Krosle fabrikasının ma’ mûlâtından motor

Makam-ı Âlî-i Livâya takdîm olunan 19 Mart 1317 târîh ve seksanaltı numrolu mazbatada ‘arz olunan Uşak kazası tüccâr-ı mu’teberesinden Bacakzâde rif’atlı Ali Efendi’nin küşâd ideceği şayak ve yapağı fabrikasına lüzûmı olub bâlâda cins ve mikdârı muharrer ‘âlât ve edevâtın gümrükden meccânen imrârı iktizâ iden ‘âlât ve edevâtın mezkûr fabrikaya â’id bulunduğtu tasdîk olunur. 26 Zî’l-Hicce 1319 ve 23 Mart 1318

Meclis-i İdâre-i Kaymakam-ı Uşak

İşbu defterde muharrer ‘âlât ve edevâtın Uşak’da Ali Efendi tarafından küşâd idilecek şayak ve yapağı fabrikasının levâzım-ı ibtidâ’iyyesinden oldığı tasdîk olunur. 20 Haziran 1318 Heyet-i Fenniye-i Nâfi’adan me’ mûr Serviçen (?)

Şûrâ-yı Devlet

BOA. İrade. Rüsumat, 1, 5 B 1320, lef 2.

Ek II: Bacakzâde Ali Rıza Efendi’nin Avrupa’dan getirttiği makine, ‘âlât ve edevâtı

‘Aded

Makinelerin Cinsi

3

Vargel ya’ni iplik bükücü destgâhı

3 Kartil (quartile) ya’ni yapak taramak ve fitil yapmak için yekdiglerine merbutlu destgâh

6

Fibiletör iki ipliği bir yapmak için destgâh

- 3 Dyl iki ipliği bir yere sarıcı destgâh
3 Vezn in kartil (quartile) destghı arkasına muvzene destghı
1 Tathrt iplik temizlemek in destgâh
3 Kurvar ya'ni ipliği yumak yapmak in sarıcı destghı
1 Hallac yapak ve yn yırtıcı destgâh
3 Lom maşin (?) şayak sokmacı
2 Miliz maşin (?) ya'ni şayak dyc link destghı
1 Porasil şayak tsne mahsûs destgâh
2 Şardon ya'ni şayak furcası hav ıkarıcı
1 Kırk bargir kuvvetinde buhar makinesiyle kazganı

BOA. İrade, Rsumat, 12, 7 L 1325.